

Reflections on Social Demographic Ideas of Amir Khosrow Dehlavi in a Realistic Narrative

Reza Kiani*

Abstract

Among the books of Amir Khosrow Dehlavi, the famous Indian thinker and writer, there is a book that has serious differences with his other works, and it is really brilliant. This book is called "*Dolarani and Khezer Khan*", despite its great cultural and social significance, it is an anonymous work in Iran. In this work, Amir Khosrow, while telling a love story, has briefly narrated how Islam was spread and expanded by the kings of the Ghori dynasty in India. There are important sources from the spread of Islam to Iran, but perhaps we have read and heard less about its spread to other countries, especially those with strong indigenous and patriotic civilizations. In this work, while narrating one of the Indian emotional stories, special attention is paid to the changed social, political and even cultural conditions of that time in India. The purpose of this study is to introduce and recognize this lesser known but important work, and to recognize the content by emphasizing its social paradigms. Documentary and library methods have been used to obtain the results. Findings show us that the new religion has changed some of the beliefs, traditions and social rituals of the people of that land, such as marriage in a Muslim way, attention to marriage and family formation within a group, and so on.

Keywords: Marriage, Endogamy, Exogamy, India, Islam.

* Assistant Professor of Economics and Demography, National Population Research Institute, Tehran, Iran, rezakiani@psri.ac.ir.

Date received: 30/07/2021, Date of acceptance: 27/11/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی در روایتی واقع‌گرایانه

رضا کیانی*

چکیده

در میان آثار امیر خسرو دهلوی، اندیشمند و ادیب شهیر هندی، اثری وجود دارد که تفاوت‌های جدی با سایر آثار وی داشته، چون نگینی در میان دیگر کتاب‌ها فروزنده است. این کتاب تحت عنوان "دولرانی و خضرخان"، با وجود اهمیت‌های فرهنگی و اجتماعی فراوانی که دارد، اثری ناشناخته در ایران است. امیر خسرو در این اثر ضمن بیان داستانی غنایی، به اختصار، چگونگی گسترش و بسط اسلام توسط پادشاهان سلسله‌ی غوری در شبه‌قاره را روایت کرده است. از ورود اسلام به ایران، منابع مهمی در دسترس مان است اما شاید از راهیابی آن به سایر ملل به خصوص کشورهای که دارای تمدن بومی و میهنی قوی بوده‌اند، کمتر خواننده و شنیده‌ایم. در این اثر، ضمن روایت یکی از داستان‌های عاطفی هندی، به شرایط اجتماعی، سیاسی و حتی فرهنگی تغییر یافته‌ی آن دوران در شبه‌قاره توجه ویژه شده است. هدف از این مطالعه، معرفی و شناخت این اثر کمتر شناخته شده اما مهم، و بازنمایی محتوایی با تأکید بر پارادایم‌های اجتماعی آن است. برای حصول به نتایج، از روش اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. یافته‌ها به ما نشان می‌دهد دین تازه، برخی از باورها، سنن و آیین‌های اجتماعی مردم آن سرزمین را از جمله، ازدواج به شیوه مسلمانان (ونه هندی)، توجه به ازدواج و تشکیل خانواده به شکل درون‌گروهی و... را دست‌خوش تغییر کرده است.

* استادیار اقتصاد و جمعیت‌شناسی، عضو هیئت علمی مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور تهران، ایران، rezakiani@psri.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۶

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

کلیدواژه‌ها: ازدواج، ازدواج درون گروهی، ازدواج برون گروهی، هند، اسلام.

۱. مقدمه و بیان مسئله

امیر خسرو دهلوی از بزرگترین اندیشمندان اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است که در بسط اندیشه‌های ایرانی-اسلامی در شبه قاره تاثیر فراوان داشته است. او را بزرگ‌ترین تالی "نظامی" می‌دانند چرا که خود را متعلم و شاگرد مکتب نظامی خوانده و به تقلید از این چکامه‌سرای بزرگ ایرانی، آثار ارزشمندی خلق کرده است (برتلس، ۱۳۸۶: ۱۹). در کارنامه‌ی این ادیب و متفکر هندی، اثر ویژه‌ای وجود دارد تحت عنوان "دولرانی و خضرخان" که ضمن مشهور بودن، در کشور ما محبوب و مستور مانده، کم‌تر خوانده شده و مورد اعتنا بوده است^۱. این کتاب، برخلاف سایر منظومه‌های وی، رنگ و بوی وقایع اجتماعی و تاریخی دارد و امیر خسرو از دریچه‌ی این اثر، با بهره‌مندی از ظرفیت زبانی و دایره واژگانی زبان‌های فارسی، ترکی، عربی و هندی که در آن‌ها تبحر داشته، بخش مهمی از تاریخ اجتماعی و دگرگونی‌های فرهنگی دوران خود را بیان داشته است. به عبارت دیگر، "دولرانی و خضرخان" اثری اجتماعی-انتقادی است که در قالب منظومه‌ای مهرآمیز، روایتگر بخشی از تاریخ شبه‌قاره است. ورود اسلام به سرزمین پهناور و وسیع هند، درهم‌تنیدگی دو فرهنگ برجسته و شاخص را رقم زد و موجب شد بسیاری از تفکرات، مراسم، آیین و رسوم هندی، رنگ و بوی اسلامی بگیرد. یکی از اصلی‌ترین مقوله‌های اجتماعی جمعیتی تحت تاثیر این پدیده‌ی بزرگ، ایجاد روابط عاطفی بین دو طیف جمعیتی ایجاد شده بود. موضوعی که در مطالعات جمعیتی از آن تحت عنوان درون همسری و برون همسری یاد می‌شود.

از نظر دایره همسرگزینی ازدواج یا درون گروه است و یا برون گروه. اگر ازدواج در داخل یک گروه اجتماعی از قبیل روستا، کاست، طبقه، مذهب و غیره صورت پذیرد، درون گروه (درون همسری) و اگر در خارج از آن انجام گیرد برون گروه (برون همسری) نامیده می‌شود. (تقوی، ۱۳۷۸: ۶۴)

اگر چه ازدواج مسلمان و نامسلمان در دوره‌ی زیست امیر خسرو، همچون تابویی هولناک، بیگانه با ارزش‌های اجتماعی حاکم بر زمانه بود، روایت آن ازدواج و شرح و بسط آن در قالب اثری فرهنگی و ماندگار، به همان اندازه نامنوس با فضای حاکم بر جامعه

شمرده می‌شد. اهمیت این اقدام، هم سنگ سرایش منظومه‌ی مزبور، واجد ارزش‌های اجتماعی است. در واقع این اقدام امیر خسرو، وی را از یک مقلد صرف (که در طول عمر خویش به تقلید آثار دیگران پرداخته) به یک نویسنده خلاق و واقع‌گرا مبدل کرده است. این مطالعه، درصدد است با معرفی منظومه‌ی دولرانی و خضرخان، اثر شاخص امیر خسرو دهلوی، از طریق روش تحلیل متنی و گفتمانی، به بازخوانی وجوه عمده‌ی حیات اجتماعی و جمعیت‌شناختی انعکاس یافته در اثر مذکور، در زمانه‌ی حیات خالق آن بپردازد. هدف از این مطالعه، معرفی و شناخت این اثر مستور و بازشناسی محتوایی با تاکید بر پارادایم‌های اجتماعی آن است. نتایج این کاوش از طریق مراجعه به کتابخانه و متن اثر و استفاده از سایر کتاب‌ها و مقالات فرهنگی و اجتماعی حاصل شده است. به این نحو که در ابتدا به شرح مختصری از آثار امیر خسرو اشاره و در ادامه به اجمال، ساختار محتوایی اثر و تحولات اجتماعی گزارش شده تحت تاثیر گسترش اسلام در آن سرزمین، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

۲. زیست‌نامه

ابوالحسن بن سیف الدین محمود^۱ معروف به "امیر خسرو دهلوی" (۷۲۵-۶۵۱ ق)^۲ مهم‌ترین و مشهورترین ادیب و شاعر پارسی‌گو، در هندوستان است و اینکه او را "سعدی هندوستان" لقب داده‌اند کاملاً بجاست^۳. وی سرودن شعر را از کودکی آغاز کرد.

او خود در مقدمه تحفه الصغر می‌نویسد: چون مرا استادی سرآمده بر سر نیامده بود که بر دقایق شعر پارسی دلیل شدی و آهوی مشکبار خامه را از سوی ختا باز آوردی، تا یک مدت از پیش خود شعری می‌گفتم و به جای استاد، دیوان اساتید باستان را پیش‌رو می‌گذاشتم و از آنها بدان گونه فایده می‌بردم که شاگردی از استادی زنده، شاعری و سخنوری می‌آموزد (قویم الدوله، ۱۳۴۱ نقل از پوده و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶۴).

پدر امیر خسرو دهلوی، "امیر سیف‌الدین محمود" در دربار "شمس‌الدین التتمش"، پادشاه دهلی، سمت امیرالامرای داشت. او که از بزرگان قبیله‌ی لاجپین و از ترکان مسلمان نواحی بلخ بود، از بیم حمله‌ی لشکر مغول، به هند مهاجرت و در آنجا با دختر یکی از امیران مشهور ازدواج کرد. امیر خسرو دهلوی در سال ۶۱۵ در شهر پیتالی از نواحی دهلی به دنیا آمد. هنوز هفت ساله بود که خبر مرگ پدرش در نبرد با کفار (مخالفین اسلام)، او و

مادرش را سوگوار کرد. امیر خسرو همچو پدر، در دربار سلاطین و امیران مقام و جایگاه یافت. وی در ابتدا به دربار "غیاث الدین بلبن" راه یافت و پس از آن به خدمت پسر بزرگ وی، "ملک محمد قآن" درآمد. پس از مرگ "غیاث الدین"، امیر خسرو دهلوی به خدمت سلطان "مغزالدین کیقباد" و پس از او به خدمت "شاه جلال‌الدین فیروز خلجی" درآمد و صاحب مقام و مرتبه عالی گشت. در زمان حکومت "غیاث‌الدین تغلق" از سلسله "پادشاهان تغلق"، بر مرتبه و جایگاه امیر افزوده شد و امیر یار و همراه شاه گشت. با وجود این، ملازمت و معاشرت با شاهان و امیران، هرگز سبب دوری امیر خسرو از مجانست و همنشینی با اهل اندیشه و عرفان و علم نگردید. امیر خسرو خود، پیرو مکتب عرفان چشتیه^۴ و از شاگردان و مریدان یکی از اعظام و بزرگان این مکتب عرفانی، "شیخ نظام‌الدین محمد بن احمد دهلوی" معروف به "نظام‌اولیاء" بود. شیخ نظام‌الدین نیز از میان مریدان و شاگردان متعدد خود، تعلق و توجه خاصی به امیر خسرو داشت، چنانچه در مورد وی گفته است: "روز قیامت از هر کس خواهند پرسید چه آورده‌ای؟ چون از من پرسند خواهیم گفت: سوز سینه‌ی این ترک^۵ آورده‌ام."^۶ سرانجام امیر خسرو در سال ۷۲۵ قمری و در سن ۷۴ سالگی در دهلی درگذشت و در آرامگاه استادش، شیخ نظام‌الدین به خاک سپرده شد.

۳. سایر آثار شاعر

درباره تعداد آثار امیر خسرو دهلوی نمی‌توان با قطع و یقین تام و تمام سخن گفت. بنا به گفته‌ی "محمد ابراهیم خلیل" از محققان افغانستان، کتب تالیفی و تصنیفی وی حدود یکصد اثر است. همو می‌افزاید که ۱۸ کتاب دست‌نویس و چاپی وی را از نظر گذرانیده [است] (یاری و سلیمانیان ۱۳۹۵: ۱۳۹). اگر چه می‌بایست به این جملات به‌دیده شک و تردید نگریست، اما این مطلب را نمی‌توان از خاطر دور داشت که امیر خسرو دهلوی نویسنده و محقق پرکار بوده است. در کارنامه‌ی وی، تالیفات متعددی در نظم و نثر دیده می‌شود که بسیاری از آنها امروزه در دسترس ما قرار دارد. از خود وی نقل شده شمار اشعارش از چهارصد هزار بیت بیشتر است. او که با تخلص "طوطی" شعر می‌گفت صاحب دیوانی مشتمل بر پنج دفتر است: دفتر اول تحفه الصغر شامل سروده‌های شانزده تا نوزده سالگی شاعر، دفتر دوم وسط الحیوه شامل سروده‌های بیست تا سی و دو سالگی،

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی ... (رضا کیانی) ۳۴۱

دفتر سوم غره ال‌کمال شامل سروده‌های سی و سه تا چهل و سه سالگی، دفتر چهارم بقیه نقیه شامل سروده‌های دوران پیری و سرانجام دفتر پنجم نهایه ال‌کمال شامل سروده‌های آخر عمر.

اما آنچه بیشتر در نوشته‌های این شاعر پارسی‌گو معروف و مشهور است تاثیر پذیری وی از شاعران دیگر است. وی در غزل از سعدی شیرازی^۷ (معین، ۱۳۸۷: ۴۴۴)، در موعظه و حکمت از سنایی و خاقانی (جامی، ۱۳۶۹: ۸۸) و در قصیده از رضی‌الدین نیشابوری و کمال‌اسماعیل تاثیر فراوان گرفته است. با وجود این، امیر خسرو بدون شک، شایسته‌ترین و لایق‌ترین مقلد نظامی گنجوی، ادیب و داستان‌سرای بزرگ ایرانی است. خودش نیز نظامی را استاد و مقتدای خود می‌داند^۸ و تحت تاثیر خمسه‌ی او (ثروتیان، ۱۳۹۴: ۱۱) و ثروت، (۱۳۹۲: ۷۹)، خمسه‌ای بالغ بر هجده هزار بیت سروده است. این آثار عبارتند از: ۱. مطلع‌الانوار تحت تاثیر مخزن الاسرار و سروده شده به سال ۶۹۸ قمری^۲. شیرین و خسرو تحت تاثیر خسرو و شیرین و سروده شده به سال ۶۹۸ قمری^۳. مجنون و لیلی تحت تاثیر لیلی و مجنون و سروده شده به سال ۶۹۸ قمری^۴. آیینه سکندری تحت تاثیر اسکندرنامه و سروده شده به سال ۶۹۹ قمری^۵. هشت بهشت تحت تاثیر هفت پیکر و سروده شده به سال ۷۰۱ قمری.

امیر خسرو دهلوی دارای آثار دیگری به شرح زیر است: ۱. قران السعدین: داستان جدال بر سر حکومت بین کیقباد و پدرش شاه بغراخان، سروده شده به سال ۶۸۸. ۲. مفتاح الفتوح (یا تاج الفتوح): با موضوع به تخت نشستن جلال‌الدین فیروز شاه، سروده شده به سال ۶۸۹. ۳. دولرانی و خضرخان (یا منظومه‌ی عشقیه): داستان عشق خضرخان پسر علاء‌الدین و شاهزاده مسلمان با دیولدی^۹، دختر امیر گجرات و شاهزاده هندو، سروده شده به سال ۷۱۵. ۴. نه سپهر: به نام قطب‌الدین مبارک شاه خلجی، سروده شده به سال ۷۱۸. ۵. تغلق‌نامه: در وصف غیاث‌الدین تغلق شاه از شاهان دهلی.

کتاب‌های مشهور امیر خسرو دهلوی عبارتند از: ۱. خزائن الفتوح معروف به تاریخ علایی که نقل دوران حکومت سلطان علاء‌الدین محمد خلجی است. ۲. افضل الفوائد با موضوع حکمت و سخنان شیخ نظام اولیاء. ۳. رسائل الاعجاز یا اعجاز خسروی با موضوع قواعد و انشاء در زبان فارسی.

۴. بررسی

۱.۴ معرفی اثر

نسخه‌ی مورد بررسی در این مطالعه، به کوشش و تصحیح محمد وفا بقایف، به شکل دست‌نویس و نه با حروف چاپی، در سال ۱۹۷۵ میلادی، با شمارگان ۱۳۵۰ نسخه از انتشارات دانش در شهر دوشنبه، پایتخت تاجیکستان امروزی که در زمان انتشار اثر از شهرهای اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی بوده، منتشر شده است. این نسخه ۳۱۰ صفحه دارد و پیش از متن اصلی و روایت داستان، دارای یک پیشگفتار به قلم عبدالغنی میرزایف در دو صفحه است. در این پیشگفتار، از اهمیت و اعتبار اثر و صاحب اثر، سخن رفته است. عنوان "آکادمی علوم رس‌س تاجیکستان" و "انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم جمهوری سوسیالیستی شوروی" بر روی صفحه‌ی اول کتاب درج شده که نشان‌دهنده حمایت‌های مادی و معنوی آن مراکز علمی، از اثر است. طرح روی جلد کتاب، بسیار ساده است و غیر از نام اثر و نویسنده‌ی آن، مطلب دیگری دیده نمی‌شود. در واقع کتاب، فاقد تصویر خاصی بر روی جلد است. در پشت جلد (روی اصلی به سیریلیک)، همان مطالب این‌بار به سیریلیک درج شده است. متأسفانه در هیچ جای نسخه‌ی موردبررسی، شرحی از لغات دشوار و معانی واژه‌های نامانوس بیان نشده که با توجه به وجود شمار زیادی از لغات و واژه‌های هندو، عربی، ترکی یا سانسکریت، نقصان‌آیادی اساسی است. در خلال صفحات کتاب، اسامی ناآشنا و دشوار برای خوانش فارسی زبان امروز برای نام مکان‌ها، اشخاص، گل‌ها و درخت‌ها و ... وجود دارد که مصحح مذکور به آسانی از کنار آن گذشته است.

در میان آثار متعدد امیرخسرو دهلوی، مثنوی دولرانی و خضرخان جایگاه ویژه‌ای دارد. این منظومه که در بحر هزج مسدس مقصور سروده شده، روایت‌گر دلدادگی "خضرخان" پسر "علاءالدین محمدشاه خلجی" با "دیول‌دی (دیول‌رانی یا دولرانی)" دختر "راجه شهر گجرات" است. موضوع عشق، در آثار امیرخسرو، مقوله‌ای غریب و ناآشنا نیست. به‌خصوص همانطور که پیش‌تر ذکر آن رفت، می‌دانیم این ادیب شهیر هندی آثار فراوانی به تقلید و پیروی از شاعر بزرگ ایران زمین، "نظامی" سروده است، اما در این میان، تنها مثنوی دولرانی و خضرخان به مثنوی "عشقیه" معروف و مشهور شده است (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۳۶۰) و این مطلب، ارجمندی، شکوه و اهمیت منظومه‌ی مذکور را

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی ... (رضا کیانی) ۳۴۳

عیان می‌سازد. امیر خسرو دهلوی سراسر این مجموعه را مزین و آراسته به جمال شور
عاشقانه می‌داند. وی در وصف اثرش چنین می‌گوید:

عروسی شد جمالش مایه عشق ز سر تا پای در پیرایه‌ی عشق

شاعر مدعی است تمامی ذوق و صناعت خود را برای خلق این منظومه به کار
گرفته است و ظاهراً از محصول نهایی کار، خرسند و راضی است:

ز بخشش‌ها که من در سینه دارم	بریزم هر چه در گنجینه دارم
وگر در عشقبازی ره ندانی	درآموزی گر این افسانه خوانی
که در هر بیت او پوشیده کاریست	ز خون عاشقان نقش و نگاریست
دگر زین نامه ننویسی بجز نام	که کاهل را سفر باشد دوسه گام
چو خواهی عشق را پاینده بنیاد	ز تلقین خضر گیر این غزل یاد

در نهایت آنکه شاعر معتقد است اثری که آفریده، جاوید و ماندگار است:

بر این بس نیست دیگر خلق نادان	به تحسین دادم دارند شادان
یکی از من غزل جوید و گر بیت	فشاندم بر آتش روغن زیت
بدودانگیزی زینگونه سوزی	حدیث من بدان ماند که روزی

امیر خسرو در جای دیگر این اثر به همین مطلب اشاره می‌کند:

خطاب این کتاب عاشقی بهر دولرانی خضرخان ماند در دهر!

به اعتقاد این ادیب هندی، منظومه مذکور، اثری مانا در تاریخ بشر خواهد شد.

۲.۴ ابعاد شکلی و محتوایی

آنطور که در متن کتاب ذکر شده، ماجراهای روایت شده در کتاب را خود "خضرخان" قبل
از مرگش، برای امیر خسرو تعریف کرده است و از امیر می‌خواهد براساس آن رویدادها،
اثری هنری خلق کند. امیر خسرو در ابتدا، این روایت را به نثر می‌نویسد، اما چون از
ماحصل اثر تالیف شده ناراضی است، تصمیم می‌گیرد روایتی منظوم بیافریند. سرانجام طی
مدت چهار ماه و پس از مرگ دلخراش سفارش دهنده، که در صفحات بعد بیشتر

به آن می‌پردازیم، سرایش اثر به پایان می‌رسد. ابیات آغازین این مثنوی (به شیوه رایج آن دوره) شامل ستایش خداوند، نعت رسول اکرم و یارانش، روایت معراج رسول، مدح استاد خود، شیخ نظام الدین اولیاء، مدح سلطان مسلمان شده، عرض صحیفه‌ی نصیحت سلطان، سبب نظم کتاب و شرح روایت سلاطین ماضی است، که قبل از روایت اصلی و نقل ماجراها، در ابتدای اثر نشسته است. بخش‌هایی از این دیباچه که به پند و اندرز به سلطان اختصاص دارد بسیار خواندنی و قابل تامل است. در ابیات نخستین این بخش، وی به تمجید از دلوری‌ها و بزرگی‌های سلطان و ابهت، شکوه و اهمیت جایگاه سلطانی اشاره دارد تا مخاطب خود را (سلطان) آماده و پذیرای انتقادهای تند و گزنده‌ای کند که در ادامه می‌آورد! بنابراین خود را خیرخواه سلطان و تخت شاهی می‌خواند و با سلطان، این پرسش را در میان می‌گذارد که مایل است با سخنی تلخ، اما پُرسود و فایده (چون باده تلخ!) مواجه شود و یا با سخنی هم‌چون می‌شکری (نوعی شراب) که خاص چاپلوسان بوده و بی‌اندازه مضر و بی‌خاصیت است روبرو گردد (دولت‌شاهی و نوریان، ۱۳۹۸: ۸۸). راوی، در این کلام، به نوعی سلطان را هدایت می‌کند که در ذهن، جزء گزینه‌ی اول به سخن دیگری تن ندهد و پندهای بیان شده را از سر خیرخواهی و مودت تشخیص دهد (همان جا). هرچند می‌داند با پادشاهی خونریز و خود رای مواجه است که قتل و غارت فراوان بیگناهان در کارنامه دارد. امیر خسرو، در حکایتی پندآموز و جسورانه که در تاریخ ادبیات فارسی کم نظیر است نکات اجتماعی نابی را در پرهیز از غرور و تکبر تقریر می‌کند. یادمان باشد امیر خسرو این داستان را برای عبرت پادشاهی روایت می‌کند که در پر ادعایی، خودستایی و تکبر و خونریزی و کشتار، غره و شهره‌ی زمانه‌ی خود بوده و به دلیل عطش به کشورگشایی و جنگ طلبی، حتی به نزدیکان خود رحم نکرده، خود را "اسکندر ثانی" نامیده و بر اساس همین نام، در قلمرو خود سکه ضرب کرده است.^{۱۰}

شرح مختصر این داستان این‌گونه است که: موشی در خواب می‌بیند که شتر شده است و آن کوچکی و ضعیفی و بی‌اعتباری به کرامت و عظمت و توانایی مبدل گشته است. از این سبب، وقتی از خواب بیدار می‌شود، نه چون یک موش محتاط و حازم، بلکه چون شتر بزرگی بی‌باک و شجاع قدم بر می‌دارد. اما قضا را چه چاره، که در همان حال خوش تکبر و خیال‌بافی، شتری بارخود را روی او می‌ریزد و موش غره هلاک می‌شود. اهمیت دیباچه‌ی این منظومه که نزدیک به یک‌سوم کل کتاب را در بر دارد، از بخش روایت داستان کم‌تر نیست. در اینجا شاعر، همچون یک معلم آگاه، برخی از پندهای مدیریتی و اخلاقی را

برمی‌شمارد تا هم سلطان را سودمند سازد و هم سایر خوانندگان التذاذ و بهره کافی از آن برند. پس از این مقدمه، امیر خسرو پهنای سخن را می‌گستراند و روایت اصلی را بازگو می‌کند. شاعر در اینجا، به اختصار، چگونگی نشر اسلام توسط پادشاهان غوری در شبه قاره را روایت می‌کند. "علاءالدین محمدشاه خلجی"، کشور هند را تصرف می‌کند و سعی دارد دین خود را در این سرزمین پهن‌تر بسط و گسترش دهد. وی "الغ‌خان" را مامور می‌کند به شهر راهبردی "گجرات" حمله کند. "الغ‌خان" پس از فتح "گجرات"، یکی از زنان زیبای دربار مغلوب شده‌ی هندو به نام "کنولادی" را با هدایای فراوان تقدیم شاه می‌کند. با ورود "کنولادی" به دربار شاه، "دولرانی" دختر کوچک کنولادی، هم‌بازی "خضرخان"، فرزند شاه "علاءالدین" می‌شود. این دو در کنار هم بزرگ می‌شوند و به دلیل هم‌نشینی‌های فراوان، دلبسته‌ی هم می‌شوند. به تدریج عشق این دو مُشتهر و زبان‌زد خاص و عام می‌گردد. دیری نمی‌پاید که شاه از موضوع آگاه شده، برای اجتناب از گناه نکاح مسلمان و نامسلمان، در مفارقت و جدایی آن‌ها اندیشه می‌کند. بنابراین فرمان می‌دهد تا دختر هندو را در "قصر لعل" زندانی کنند. همچنین دستور می‌دهد پسرش با دختر دایی مسلمانش ازدواج کند تا خون شاهی و نسل وی آلوده به کفار نگردد. منشا چنین رفتاری را باید در ازدواج‌های متداول جامعه‌ی هند و به شکل درون کاستی در گذشته جست‌وجو کرد (شیخی، ۱۳۸۰: ۱۵۸). "خضرخان" به اجبار رای پدر و رسم جاری، تن به خواسته‌ی پدر می‌دهد اما همچنان در سر، عطش و هوای "دولرانی" دارد. پس از ازدواج "خضرخان" با یار دیگر، "دولرانی" به او نامه می‌نویسد و از بی‌وفایی‌ها و عهدشکنی‌های دلدار گله و شکایت سر می‌دهد. "خضرخان" با خواندن نامه، منقلب و مضطرب شده، بی‌هوش نقش زمین می‌شود:

سراسر خواند و دامن کرد صد چاک ز بی‌هوشی فروغلطید بر خاک

کمی بعد، اما در پاسخ نامه‌ی محبوب، نامه‌ای به وی می‌نویسد. مضمون پاسخ نامه از سوی "خضرخان" سراسر پوزش و عذرخواهی است:

مزن طعنم به سلطانی و شاهی که پشت بنده‌ام هرچون که خواهی

خضرخان اکنون بسیار بی‌تاب و بی‌قرار است و در سر هوای وصال با دختر هندو دارد. نه تمایل با ضدیت قاعده دارد و نه یارای مخالفت با زعم پدر. از سوی دیگر اما

"سلطان علاءالدین محمدشاه" بر همان سخن نخست، وصلت مسلمان با نامسلمان را ثواب نمی‌داند. با این وصف، وقتی متوجه می‌شود مخالفت‌های او هیچ تاثیری در پسر نداشته و ممکن است اوضاع را پریشان‌تر کند، از روی بی‌میلی مجوز ازدواج را صادر می‌کند و فصل وصل و پیوند سر می‌گیرد. اما داستان به اینجا ختم نمی‌شود. زمان وصل بسیار کوتاه است و روزگار ناپاک، در کمین دو دلداده! دشمنان پادشاه، "آلپ‌خان" دایی خضرخان را به قتل می‌رسانند و قاتل را خضرخان که در آن زمان، طبق رسم و رسوم همه‌ی مسلمانان، عازم سفر حج بود، معرفی می‌کنند. شاه که از پشت پرده‌ی خیانت‌ها و جنایت‌ها ناآگاه و بی‌اطلاع است، فرمان می‌دهد خضرخان از نیمه‌ی راه سفر به خانه خدا، بازگشته و پس از آن بلافاصله دستگیر و در زندان "گوالیر" زندانی شود. فتنه‌گران فی‌الغور، امر شاه را اجابت می‌کنند. شاهزاده نیز چون رای پدر به وی ابلاغ می‌شود، تسلیم شده، سکوت برمی‌گزیند. طبیعی است خیلی زود، این مسئله موجب کاهش توان و قدرت و شوکت شاه متکبر و افزایش قدرت و گستاخی مخالفان شود. در این میان، سلطان که بیمار و رنجور شده و از عمل عجولانه‌ی خود نیز، افسرده و غمگین است، می‌میرد و مخالفان و فتنه‌انگیزان او خدعه‌ها و دسیسه‌ها را از سر می‌گیرند. حال که پسر شاه در زندان است، این دشمنان شاه هستند که شرایط پیش آمده را معاضد و مناسب دیده و عنان تخت و دربار و حکومت را به دست می‌گیرند. مخالفان شاه با این فکر که نباید وارث و خون‌خواهی از سلطان گذشته، در قدرت باقی بماند، ابتدا "خضرخان" را کور می‌کنند و پس از مدتی سر از تنش جدا می‌کنند. "دولرانی" که در صحنه‌ی قتل شوهر حاضر است و خفت، رنج و ضجر وی را مشاهده می‌کند، ناله‌ها و فریادها سر می‌دهد و قاتلان سنگدل، او را نیز در کنار جسد "خضرخان" می‌کشند و روایت تمام می‌شود.

۵. بحث

از جمله جریان‌های مهم و تاثیرگذار تاریخ‌نگاری در جهان اسلام بدون شک، تاریخ‌نگاری هندوستان است (یاری و سلیمانیان، ۱۳۹۵، ص ۱۳۰). مورخان حوزه‌ی شبه‌قاره به خصوص هندوستان، در دوره‌ی پیش از تیموریان و دوره تیموریان، آثار متعدد و ارجمندی ثبت و ضبط کرده‌اند. تاریخ‌نگاری هندوستان، از همان آغاز شکل‌گیری و نیز در مرحله‌ی شکوفایی خود تا حدود زیادی تحت تاثیر زبان، جامعه و فرهنگ ایران زمین و شیوه‌های آن

در توجه به زمینه‌های اجتماعی بوده است. شاید به همین جهت باشد که زبان و اندیشه‌ی ایرانی، قرن‌ها به عنوان زبان و فرهنگ زنده و پویا در کل جامعه‌ی شبه قاره، رواج داشته و معتبر و گران‌بها بوده است.

در این میان، گاه بیان روایت یا اندیشه‌ی مبتنی بر بستر تاریخی، در قالب اثری فرهنگی جلوه‌گری می‌کرد. در تاریخ ادب و فرهنگ ایران زمین کم نبودند آثاری که صرف ارزش‌های ادبی از این منظر نیز واجد اعتبار و اهمیت بوده‌اند. نمونه‌ی شاخص چنین ادعایی را می‌توان در اثر حماسی و ملی فردوسی طوسی، شاهنامه، مشاهده کرد که ضمن بهره‌مندی از عناصر اسطوره‌ای و دینی، روایت‌های تاریخی اجتماعی مهمی را بیان می‌دارد. از انواع ازدواج و روابط زناشویی گرفته تا اندیشه‌های مربوط به باروری و مرگ. منظومه دولرانی و خضرخان نیز یک داستان غنایی بر بستر رویدادهای واقعی و جنگ‌ها و خون‌ریزی‌های قومی همراه با بیان تصویر اقلیم و احوال مردم هند است (زرین کوب، ۱۳۹۹: ۷۸) که در شبه‌قاره روی داده و امیر خسرو دهلوی، متفکر و ادیب هندی از آن، اثری ارزشمند و ماندگار ساخته است. با وجود این که امیر خسرو مورخی حرفه‌ای نبوده، اما از دریچه‌ی ادبیات داده‌های تاریخی - اجتماعی ناب‌ی از تاریخ هندوستان ارائه کرده است. اطلاعات ارائه شده دهلوی از اعتلا و انحطاط حکومت‌ها پرده برداشته، در دوره‌های بعد مورد توجه مورخان هندی قرار گرفته است (یاری و سلیمانان، ۱۳۹۵: ۱۲۶).

۶. نتیجه‌گیری

امیر خسرو در کتاب دولرانی و خضر خان، اندیشه‌های اجتماعی را به عنوان پارادایم غالب در کل اثر در نظر داشته است. اندیشه‌هایی که با ورود دین جدید، در روزگار شاعر، رنگ و بوی اسلامی گرفته است. اگر چه تالیفات ادبی امیر خسرو بیشتر تحت تاثیر نظامی کنجوی، شاعر و ادیب برجسته ایران زمین سروده شده^{۱۱} و در همه گی آنها پیروی از سبک و سیاق نظامی مشهود و نمایان است، اما از سوی دیگر با سایر آثار وی تفاوت‌های اساسی داشته، به شکل و سیاق دیگری است. اینجا سراینده، اثری اجتماعی خلق کرده که بر روایتی واقعی، صحنه گذاشته است. از همین سبب این اثر همان اندازه که از نظر ادبی واجد اعتبار است از نظر تاریخی و اجتماعی نیز پر اهمیت است. صفحات این کتاب سرشار است از آداب و رسوم و واژه‌ها و کلمات خاص دین تازه که در پهنای شبه‌قاره

پدیدار گشته است. انجام مراسم ازدواج به شیوه مسلمانی (و نه هندی)، توجه به ازدواج و تشکیل خانواده به شکل درون گروهی، انجام فرائض دینی (همچون سفر حج) و ... که در این کتاب نمود داشته، در نوع خود و در آن دوره و منطقه، کم‌نظیر است.

ازدواج برون‌گروهی محور روایت و اتهام اصلی دو شخصیت محوری داستان است. موضوعی که در کل اثر از سوی سایر شخصیتها مورد سرزنش و شماتت قرار گرفته است و تا دم مرگ نیز آن دو را رها نمی‌کند. هم مسلمانان هندی و هم هندوهای غیرمسلمان، ازدواج با غیر کیش و آیین خود را شوم و ناپسند دانسته و سرانجام چنین دلدادگی را جز مرگ و نابودی ندانسته‌اند. رویدادی که سرانجام برای شاهزاده مسلمان و اسیر هندو نیز رخ نمایان کرد.

ذکر نعت الهی، مجد رسول اکرم و خلفای صدر اسلام و شرح سجایای اخلاقی و رفتاری هریک، و تمجید دین اسلام و ارزش‌های آن، در آغاز کتاب و قبل از بیان روایت که خاص شاعران آن روزگار ادبیات ایران زمین بوده است، از ویژگی‌های بی‌بدیل این اثر ارزشمند است و نشان‌دهنده‌ی این واقعیت مهم که ظلم سلاطین تازه مسلمان شده را نباید به پای اصول و ارزش‌های دین مبین اسلام گذاشت. پندها و اندرزهای راوی در ابتدای کتاب، به خصوص آنجا که به عدل و انصاف و عفو بخشش شاهان و حاکمان اشاره دارد، بی‌شبهت به توصیه‌های سنایی در حدیقه‌الحقیقه نیست. همچنین نوع نوشتار امیر خسرو، به پندها و اندرزهای ذکر شده در دو کتاب مشهور سعدی شیرازی یعنی گلستان و بوستان به خصوص بخش‌هایی که حاکمان و امیران را مورد نصیحت و عتاب قرار داده است، بسیار نزدیک است.

پی‌نوشت‌ها

۱. تصحیح انتقادی همراه با تحشیه و تعلیقات این اثر، توسط نویسنده‌ی مقاله انجام شده و به‌زودی منتشر می‌شود.
۲. برابر با ۱۳۲۵-۱۲۵۳ میلادی
۳. القاب دیگر امیر خسرو دهلوی عبارتند از: سلطان الشعرا، برهان الفضلا، صاحب القران بین الاقران.

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی ... (رضا کیانی) ۳۴۹

۴. مکتب و سلسله ای معروف از صوفیان مسلمان شبه قاره، منسوب به قریه چشت (در نزدیکی‌های هرات) که خواجه ابو احمد چشتی آنرا بنا نهاد. بزرگان این نحله‌ی عرفانی، علاوه بر اعتقاد و باور عمیق به بسط و ترویج دین اسلام، نقش مهمی در بسط و گسترش زبان فارسی در شبه قاره داشتند.

۵. پدر امیر خسرو از ترکان لاجپین بود که در حمله‌ی مغولان به دهلی آمده و با دختر یکی از امیران هندی ازدواج کرده بود. از این رو نظام اولیاء، او را ترک یا ترک‌زاده خطاب کرده است.

۶. بین شیخ نظام اولیاء و امیر خسرو، انس و محبت عمیقی ایجاد شده بود.

در دم مرگ وی، امیر خسرو در دهلی نبود و با سلطان محمد به بنگاله رفته بود. نظام‌الدین اولیاء گفت: امیر خسرو پس از من نخواهد زیست و چون از این جهان رفت پیکرش را در کنار من به خاک بسپارید که او صاحب اسرار من است و من بی او قدم به بهشت ننهیم. چون خبر مرگ نظام اولیاء به امیر خسرو رسید دیوانه‌وار نعره‌ای زد و بی‌اختیار بسوی دهلی روان شد و چون به سر خاک استاد رسید گفت: سبحان الله! آفتاب در زیر زمین و خسرو زنده؟ این گفت و بیهوش شد و تا شش ماه در گریه و زاری بود تا از این جهان رفت (سعید نفیسی، ۱۳۴۳: ۸)

۷. امیر خسرو در جایی به این موضوع اشاره می‌کند: "جلد سخنم دارد شیرازه‌ی شیرازی"

۸.

نظامی که استاد این فن وی است در این بزمگه شمع روشن وی است

۹. امیر خسرو با اندکی تصرف، نام دخترهندو را به دولرانی تغییر داده است.

۱۰. سلطان علاءالدین محمد، حاکم مقتدر دهلی که به غرور و شقاوت و بی‌رحمی شهره دوران خود بوده است. وی برای اینکه تخت شاهی را تصرف کند مرتکب قتل‌ها و جنایت‌های بسیاری شد. از جمله پادشاه وقت را که عمو و پدر همسرش بود به قتل رساند و بر تخت سلطنت تکیه زد. او حتی به پسران خود "خضرخان" و "شادی‌خان" هم رحم نکرد و با زندانی کردن آنها با توهم خیانت و توطئه، هم موجب تضعیف پایه‌های حکومت خود شد و هم مقدمات مرگ آن‌ها را فراهم ساخت.

۱۱. به نحوی که بر اساس خمسه نظامی، خمسه ای سروده که مشتمل بر مطلع الانوار، شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، آینه سکندری و هشت بهشت است.

کتاب‌نامه

- برتلس، یوگنی ادواردوویچ (۱۳۸۶) تاریخ ادبیات فارسی تاجیکی. از روزگار باستان تا پایان عهد سلجوقیان. ترجمه دکتر سیروس ایزدی. چاپ اول. تهران: انتشارات زوار
- تقوی، نعمت اله (۱۳۷۸) مبانی جمعیت‌شناسی. ویرایش دوم. چاپ چهارم. تبریز: انتشارات دانیال و نشر جامعه پژوه
- پوده، آزاده و همکاران (۱۳۹۴) نقد تصحیح شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی، ادب پژوهی، شماره سی و سوم. صص: ۱۸۵-۱۶۴
- ثروت، منصور (۱۳۹۲) گنجینه حکمت در آثار نظامی. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی
- ثروتیان، بهروز (۱۳۹۴) جادو سخن جهان نظامی. چاپ اول. تهران: انتشارات معین
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۹۹) دفتر ایام، مجموعه گفتارها، اندیشه‌ها و جستجوها. چاپ هشتم. تهران: انتشارات علمی
- دولت‌شاهی، امیرحسین و نوریان، سید مهدی (۱۳۹۸) نصیحت‌نامه امیر خسرو دهلوی در دیباچه‌ی مثنوی دول رانی و خضرخان. مجله تاریخ ادبیات. دوره دوازدهم. شماره ۱. صص: ۷۹-۱۰۸
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۲) یکصد منظومه عاشقانه فارسی، چاپ اول. تهران: نشر چرخ
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۹) بهارستان. به کوشش ی. ادیب. چاپ اول. تهران: انتشارات صابر دهلوی، امیر خسرو (۱۹۷۵) دولرانی و خضرخان. دوشنبه. انتشارات دانش
- دهلوی، امیر خسرو (۱۳۶۱) دیوان کامل. تصحیح سعید نفیسی. به همت: م. دروش، چاپ دوم، تهران: انتشارات جاویدان
- شیخی، محمدتقی (۱۳۸۰) مبانی و مفاهیم جمعیت‌شناسی. چاپ دوم. تهران: شرکت سهامی انتشار
- معین، محمد (۱۳۸۷) مجموعه مقالات. جلد دوم. به کوشش دکتر مهدخت معین. چاپ دوم. تهران: انتشارات صدای معاصر
- یاری، سیاوش و سلیمانان، مسلم (۱۳۹۵) جایگاه امیر خسرو دهلوی در تاریخ نگاری هند. مجله پژوهش‌نامه تاریخ اسلام. سال ششم. شماره ۲۲. صص: ۱۵۱-۱۲۵